

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему:
ПІДСТАВИ І ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

Студентки 2 курсу, 8мз групи,
спеціальності 081 «Право»
спеціалізації «Цивільне право і процес»

Глушченко Наталії
Петрівни

(підпис студента)

Науковий керівник
кандидат юридичних наук, доцент

Тищенко Юлія
Вікторівна

(підпис керівника)

Гарант освітньої програми
доктор юридичних наук

Примак Володимир
Дмитрович

(підпис керівника)

Київ 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Поняття та підстави недійсності правочину	7
1.1. Правова суть недійсного правочину.....	7
1.2. Нікчемні й оспорювані правочини.....	13
1.3. Підстави недійсності правочину.....	20
РОЗДІЛ 2. Правові наслідки недійсності правочину	30
2.1. Реституція.....	30
2.2. Відшкодування збитків і моральної шкоди.....	35
2.3. Правові наслідки недійсності окремих частин правочину.....	41
2.4. Порядок застосування правових наслідків недійсності правочину.....	46
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проголошення України як незалежної, демократичної та правової держави зобов'язує її підтримувати рівень законності та правопорядку на високому рівні. Одним із факторів, який на це впливає, є стан дотримання прав людини в країні.

Права, які закріплені за кожною особою, часто не можна повноцінно реалізувати, а то й взагалі вони можуть бути порушеними з боку інших осіб. За таких умов держава повинна створити умови задля ефективного захисту прав людини в Україні самостійно або за допомогою інших уповноважених суб'єктів.

Передумовою захисту цивільних прав є право на захист, яке закріплено в Конституції України, Цивільному кодексі України та в інших нормативно-правових актах. Крім цього, цивільне законодавство містить систему норм, що формують певний механізм захисту цивільних прав самостійно особою чи уповноваженими органами за її зверненням. Цей механізм також передбачає застосування певних способів захисту.

Одним із таких способів є визнання правочину недійсним. Його застосування має своїм результатом певні юридичні наслідки (реституцію, відшкодування збитків, моральної шкоди). Тобто, в окремих випадках особа, що вчинила правочин, не досягне запланованого правового результату.

Тому, актуальність теми дослідження обумовлено декількома обставинами. По-перше, основна частина існуючих наукових праць висвітлює лише окремі аспекти досліджуваної теми і присвячені загальним засадам недійсності правочинів.

По-друге, потребує вдосконалення порядок застосування наслідків недійсного правочину (реституції, відшкодування збитків та моральної шкоди).

По-третє, актуальність теми дослідження підсилюється й необхідністю дослідження судової практики, завдяки якій можна зробити висновки та рекомендації щодо практичного застосування існуючих правових норм.

Теоретичну основу для проведення даного дослідження склали праці вчених-юристів, авторами яких є: І. В. Давидова, І. О. Дзера, К. О. Єременко, О. В. Кот, О. А. Круглова, Я. М. Романюк, С. В. Селезень, О. В. Старцев, Р. І. Таш'ян, Є. О. Харитонов та інші.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є встановлення особливостей побудови і функціонування механізму правового регулювання щодо визначення підстав і правових наслідків недійсності правочинів.

Мета дослідження визначається його теоретико-прикладним характером і включає в себе такі основні **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати правову суть недійсного правочину;
- дослідити нікчемні й оспорювані правочини;
- розглянути підстави недійсності правочину;
- здійснити аналіз реституції;
- охарактеризувати відшкодування збитків і моральної шкоди як правових наслідків недійсності правочину;
- висвітлити правові наслідки недійсності окремих частин правочину;
- проаналізувати порядок застосування правових наслідків недійсності правочину.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що пов'язані з недійсністю правочинів.

Предметом дослідження є підстави і правові наслідки недійсності правочину.

Методи дослідження. Випускна кваліфікаційна робота виконана з використанням сучасних загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Так, наприклад, активно застосовувався діалектичний метод як загальний науковий метод пізнання соціально-правових явищ в їх розвитку та змінах. Метод аналізу дозволив дослідити норми, що встановлюють підстави недійсності правочину та порядок застосування його наслідків. Завдяки логіко-юридичного методу та методу прогнозування був зроблений акцент на напрями подальшого

вдосконалення і розвитку правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку з недійсністю правочинів.

Наукова цінність дослідження визначається тим, що було доповнено дослідження щодо підстав та правових наслідків недійсності правочину; системно проаналізована відповідна судова практика та звернуто увагу на окремі важливі аспекти, які потребують подальшого вдосконалення. Зокрема, елементи наукової новизни втілені у пропозиціях щодо розширення у ст. 203 ЦК України кола осіб, які вчиняють правочин стосовно їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей; щодо внесення змін до ст. 216 ЦК України та визначення моменту відшкодування вартості того, що одержано на виконання правочину у випадку неможливості його повернення в натурі; щодо непередбачання вимоги відповідності правочину моральним засадам суспільства, додержання якої є необхідною для чинності правочину, у зв'язку з неможливістю проведення точної оцінки правочину на відповідність його моральним засадам суспільства.

Практична цінність одержаних результатів полягає у можливості використання викладених у випускній кваліфікаційній роботі висновків у подальших наукових дослідженнях, присвячених вдосконаленню окремих аспектів цивільних правовідносин, що регламентують недійсність правочинів.

Крім цього, висновки та рекомендації, що були зроблені та надані на основі детального дослідження судових рішень, можуть стати в нагоді під час практичного захисту порушених прав, шляхом застосування такого способу, як визнання правочину недійсним та застосування відповідних наслідків (реституції, відшкодування збитків та моральної шкоди).

Практична цінність випускної кваліфікаційної роботи окреслена у статті: Глущенко Н. П. Неусвідомлення дієздатною фізичною особою значення своїх дій як підстава недійсності правочинів. *Правове забезпечення підприємницької діяльності*: зб. наук. ст. студ. / відп. ред. О. О. Бакалінська, В. Д. Примак, Ю. В. Тищенко. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. Ч. 2. С. 52-59.

Структура випускної кваліфікаційної роботи зумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Робота складається зі вступу, двох

розділів, семи підрозділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел (нараховує 79 позицій). Загальний обсяг випускної кваліфікаційної роботи становить 65 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

1.1. Правова суть недійсного правочину

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Одним із найбільш актуальних питань в цивільному праві України є з'ясування суті недійсного правочину. Це має не тільки важливе теоретичне значення. Тут існує й практична значущість, що пов'язана із захистом цивільних прав та інтересів.

Як зазначає з цього приводу Є. В. Євтушенко та Б. Д. Леонов, інститут визнання правочину недійсним стимулює осіб дотримуватись положень вже закріплених законодавством; запобігає зловживанню правами; є орієнтиром для вчинення правочинів згідно з вимогами права та чинного законодавства; охороняє права та законні інтереси учасників цивільних правовідносин [43, с. 117].

Так, в ч. 1 ст. 16 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 року № 435-IV (надалі – ЦК України) встановлено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Ч. 2 цієї ж статті передбачено окремі способи захисту цивільних прав та інтересів. Серед яких є й визнання правочину недійсним [4].

Варто відмітити, що цей спосіб захисту є одним із найпоширеніших серед усіх існуючих. Адже, завдяки йому можна повернути відносини в первісний стан, які існували до вчинення конкретного правочину.

Законодавством передбачена презумпція правомірності правочину. Відповідно до ст. 204 ЦК України правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним [4].

Поряд з цим, правочини, які не відповідають вимогам закону є недійсними. Такими ж вони можуть бути визнані й судом.

Досліджуючи даний аспект, необхідно звернути увагу на те, що в законодавстві відсутнє нормативне визначення поняття «недійсний правочин». Стосовно цього існує плуралізм думок і серед науковців.

Так, наприклад, В. І. Жеков зазначає, що недійсний правочин – це правочин, у складі якого присутній певний дефект [45, с. 10].

А. С. Штефан вважає, що недійсним є правочин, юридична сила якого може бути оскаржена в судовому порядку в силу недотримання при вчиненні такого правочину вимог, передбачених нормами ЦК України [78, с. 30].

Недійсними правочинами є дії суб'єктів цивільного права, що спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, але не породжують бажані сторонами юридичні результати внаслідок невідповідності вчинених дій вимогам закону [73, с. 239].

Недійсність правочину, як зазначає Є. А. Харитонов, є наслідком того, що дія, яка ззовні нагадує правочин, за своєю суттю не відповідає вимогам, що висуваються до юридичного факту, який кваліфікується як правочин. З іншого боку, такий правочин не є юридично байдужим фактом, бо з його укладенням закон пов'язує виникнення для сторін певних наслідків (хоч і не таких, яких бажали сторони: повернення отриманого майна, виникнення обов'язку компенсації збитків) [73, с. 240].

Недійсний правочин, на думку В. П. Шахматова, – це правочин, склад якого не відповідає описаним у нормах права ознакам складу правочину даного виду в силу суспільно шкідливих чи суспільно небажаних властивостей [76, с. 164].

І. В. Давидова стверджує, що недійсний правочин – це правочин, яким недотримані умови, передбачені законодавством. Їх недотримання відповідно до ЦК України спричиняє його нікчемності, а також заперечність у випадках, коли він визнаний судом недійсним [38].

На думку С. Ю. Потопольського, ознаками недійсності договору як виду правочину є: 1) невідповідність договору встановленим законодавством вимогам; 2) припинення юридичного існування договору; 3) настання наслідків недійсності договору (правочину), визначених законом.

Науковець пропонує вважати юридичну нечинність «договору», встановлену безпосередньо за законом або рішенням суду внаслідок невідповідності «договору» та настання визначених законом правових наслідків його недійсності. Це ще раз підтверджує тезу, що недійсність договору (правочину) є безпосереднім наслідком порушення приписів законодавства [59, с. 13].

Таким чином, можна зробити висновок, що на сьогодні існує багато наукових трактувань поняття «недійсний правочин».

На нашу думку, недійсний правочин – це правочин, що вчинений суб'єктами з порушенням вимог закону, який при цьому не породжує для них бажаних юридичних результатів.

Слід зауважити, що не тільки існує плюралізм думок щодо самого визначення досліджуваного поняття, але й щодо його суті.

Незважаючи на значну кількість наукових доробок, остаточна позиція щодо цього так і не сформувалася.

Так, багато дослідників підтримували думку, що недійсні правочини як юридичні факти не є правочинами. У зв'язку з цим, їх можна було віднести до правопорушень. Оскільки під час їх вчинення були порушені норми права.

А. С. Бахаєва з цього приводу зазначає, що правочин, учинений із порушенням загальних вимог, які є необхідними для чинності правочину (ст. 203 ЦК України), як юридичний факт належить до неправомірних дій, а отже, – до правопорушень.

Проте, незважаючи на недійсність правочину з точки зору об'єктивного права, за певних умов такі правочини можуть визнаватися судом дійсними, оскільки не порушують конкретних суб'єктивних прав інших осіб, не завдають шкоди, не містять ознаки протиправності тощо. За даних умов недійсний лише за об'єктивною ознакою правочин стає дійсним (чинним) за рішенням суду, який встановив відсутність унаслідок вчинення такого правочину будь-яких порушень суб'єктивних прав іншої сторони, третьої особи чи публічних інтересів. Тобто визнається дійсним не правочин – юридичний факт (що виник спочатку), а

правочин-правовідношення, який згодом призвів до певних юридичних наслідків [29, с. 199].

О. Ю. Кот, який досліджував також цей аспект звертав увагу на те, що вчинення недійсного правочину може завдати певної шкоди суб'єктам цивільного права (найчастіше в ролі «потерпілих» виступають не учасники правочину, а треті особи, чиї права такий правочин порушує). Така шкода або небезпека її заподіяння в окремих випадках може заподіюватися контрагенту у правочині, третім особам, чиї права таким правочином порушуються, або ж суспільному правопорядку (*ordre public*), забезпечення дотримання якого покладено на державу. Однак такі випадки не можуть розглядатися як правила – вони, на його думку, скоріше є винятками [51, с. 155].

На нашу думку, позиція щодо віднесення недійсних правочинів до правопорушень суперечить існуючому в законодавстві підходу щодо можливості визнання за певних умов недійсного правочину – дійсним. Мова йде, насамперед, про ст. 218 Правові наслідки недодержання вимоги щодо письмової форми правочину та ст. 219 Правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину ЦК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 218 ЦК України, якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна зі сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним [4].

В цих нормах передбачено, що недодержання нотаріальної форми правочину тягне його нікчемність (ч. 1 ст. 219 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 219 ЦК України, якщо буде встановлено, що правочин відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі, суд може визнати такий правочин дійсним [4].

Тобто, з цього виходить, що недійсний правочин, який за певних умов може бути визнаний дійсним, не може вважатися правопорушенням.

Інша – протилежна позиція пов'язана з тим, що все ж таки недійсний правочин є правочином в сучасному розумінні і окремим юридичним фактом.

Н. В. Рабінович відзначає, що недійсний правочин залишається правочином. Недійсний правочин, хоч і порушує норми права, але має ознаки, властиві правочинам: «а) недійсний правочин являє собою вольову дію, яка відображає у певній формі волю суб'єкта; б) волевиявлення в ньому як і в будь-якому правочині спрямоване на встановлення, зміну чи припинення правовідносин; в) внаслідок вчинення недійсного правочину виникають певні відносини, які не мають права на існування; г) його учасники, можливо, прагнули встановити ті чи інші правомірні відносини і ніяких цілей не мали на увазі (наприклад, при укладенні договору з неповнолітніми, при порушенні встановлених вимог до форми правочину)» [60, с. 12].

Прихильником такої ж позиції є І. В. Давидова, яка зазначає, що недійсний правочин є юридичними фактами і правочинами. Тобто недійсним правочином є теоретичне позначення неправомірної дії сторін. Зокрема, під правочином необхідно розуміти саме правомірні дії суб'єктів, а словосполучення «недійсний правочин» необхідно вживати у разі невідповідності правомірної дії (правочину) певним, точно визначеним вимогам законодавства. Тобто, недійсним є той правочин, який не відповідає вимогам закону.

Разом з тим, невідповідність правочину закону не є тотожною її протиправності. Поведінка суб'єктів має порівнюватися з правовою моделлю, а не навпаки. Виходячи з пріоритету фактичної поведінки суб'єктів, що виражається в здійсненні правочину, така поведінка сприймається як така, що не відповідає правовій моделі не в разі будь-якої невідповідності, а лише за умови невідповідності акту поведінки обов'язковим вказівкам норм права.

Отже, розкриття структури правовідносин виражається через співвіднесення фактичних суспільних відносини з відповідною моделлю, а протиправним можна назвати лише правочин, який порушує імперативні норми [39, с. 46].

Заслуговує на увагу позиція Т. Ю. Пономарьової, яка зазначає, що недійсний договір, у будь-якому разі, можна називати договором, при цьому його

недійсність за загальним правилом не може вважатися правопорушенням, а, скоріше, є певною ознакою такого договору, яка, з одного боку, через певний час може зникнути (наприклад, у разі прийняття судом рішення про дійсність договору в порядку ст. 220 ЦК України) або, з іншого боку, не відігравати жодної ролі (наприклад, коли жодна з осіб не заявить вимогу про недійсність оспорюваного договору) [58, с. 46].

Отже, на підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що нині існує декілька підходів до розуміння суті недійсного правочину. Найчастіше науковці розглядають його як правочин (дію особи, що спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків). Проте, такий правочин, який не відповідає обов'язковим вимогам закону.

Варто відмітити, що правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав, визначених законом, та із застосуванням наслідків недійсності, передбачених законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК України, саме на момент вчинення правочину. Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено [4].

Зокрема, не є укладеними правочини (договори), у яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення (відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що направила оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для вчинення правочину потрібна його передача тощо).

Відповідно до ст. 210 та ст. 640 ЦК України не є вчиненим також правочин у разі нездійснення його державної реєстрації, якщо правочин підлягає такій реєстрації [4].

Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено.

Тобто, як зазначає І. О. Дзера недійсним може бути лише укладений правочин, в якому не дотримано хоча б одну умову дійсності правочинів.

Відмінність між недійсними та неукладеними правочинами проявляється також у наслідках, що застосовуються для цих двох категорій. У разі недійсності настають правові наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України, а у разі неукладеності він вважається таким, що не існує, а в разі виконання його хоча б однією стороною застосовуються норми глави 83 ЦК України про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна [42, с. 25].

Таким чином, підсумовуючи, необхідно відзначити, що сьогодні одним із дискусійних аспектів є визначення поняття та суті недійсного правочину. На науковому рівні існує плюралізм думок щодо цього.

Вважаємо, що недійсний правочин – це правочин, що вчинений суб'єктами з порушенням вимог закону, який при цьому не породжує для них бажаних юридичних результатів.

Розуміння недійсного правочину саме як дії особи, спрямованої на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків можна обґрунтувати ст. 204 ЦК України, яка встановлює презумпцію правомірності правочину та ст. 218 та ст. 219 ЦК України, які передбачають випадки визнання недійсного правочину – дійсним.

На основі цього, можна зробити висновок, що недійсний правочин не може бути правопорушенням.

1.2. Нікчемні й оспорювані правочини

ЦК України поділяє недійсні правочини на нікчемні та оспорювані.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

У випадках, встановлених цим Кодексом, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним [4].

Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК України якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що на нормативному рівні існують визначення нікчемного та оспорюваного правочинів.

Варто відмітити, що існування такого поділу недійсних правочинів не є випадковим. Це є спадком римського права.

Як зазначає С. В. Герасимовський римському праву були відомі такі види правочинів, як: 1) «невиліковні правочини» що мали вади, які позбавляли такий правочин юридичної сили з самого початку, вважалися недійсними, незалежно від вимоги заінтересованої особи; 2) «виліковні» (оспорювані), які визнавалися недійсними тільки після їх оспорювання; оспорювання повинно було здійснюватись перед судом, лише судові рішення могло скасувати наслідки оспорюваного правочину; оспорювання повинно було здійснюватись лише певним колом осіб [36, с. 412].

Проаналізуємо суть нікчемного та оспорюваного правочину окремо.

В юридичній науці визначають такі ознаки нікчемного правочину: 1) нікчемний правочин є недійсним лише у випадках, передбачених законом; 2) правочин є нікчемним з моменту його вчинення не залежно від пред'явлення позову про визнання його недійсним і бажання сторін; 3) нікчемний правочин не породжує правових наслідків, які передбачені правочином даного виду, а лише наслідки, пов'язані з його недійсністю [62].

Із визначення, яке закріплено в ч. 2 ст. 215 ЦК України виходить, що нікчемний правочин не вимагає визнання таким в судовому порядку. Він є недійсним в силу припису самого закону.

Хоча варто також відмітити, що законодавство не забороняє подавати до суду позови про визнання недійсним нікчемного правочину. В таких рішеннях суд підтверджує недійсність правочину. Наприклад, як це було зазначено у постанові Верховного Суду України від 02.03.2016 р. у справі № 6-308цс16 [16].

Хоча таку позицію підтримують не всі фахівці. Зокрема, С. О. Бородовський зазначає, що на перший погляд суд не має компетенції вирішувати питання про визнання правочину нікчемним, оскільки нікчемність правочину прямо встановлюється законом, а згідно з п. 2 ст. 122 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства. Звідси випливає висновок, що в разі надходження до суду позову про визнання правочину нікчемним, суд повинен відмовити у відкритті провадження [33, с. 137].

В сучасних наукових джерелах нікчемні правочини поділяються на: «абсолютно» нікчемні – ті, що вчинені з порушенням публічного порядку, метою, що суперечить інтересам держави і суспільства та «умовно» нікчемними – всі інші нікчемні правочини, які за певних обставин можуть бути визнані дійсними. Способами конвалідації «умовно» нікчемних правочинів є визнання правочину дійсним рішенням суду та схвалення правочину уповноваженими особами [41, с. 22].

В ЦК України закріплено окремі норми, які передбачають нікчемність правочинів, що укладені з порушенням, встановлених вимог.

Наприклад, мова йде про ч. 1 ст. 219 ЦК України, в якій зазначено, що у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним.

Ч. 2 цієї ж норми встановлено, що суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі [4].

Також, варто звернути увагу на ч. 1 ст. 220 ЦК України, яка передбачає нікчемність правочину у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору.

У ч. 2 ст. 220 ЦК України зазначено, що якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і

відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається [4].

При цьому варто відмітити, що необхідно встановити факт безповоротного ухилення однієї із сторін від нотаріального посвідчення правочину та втрату стороною можливості з будь-яких причин нотаріально посвідчити правочин. Про це мова йде в правовій позиціях вищих судових органів, наприклад, у постанові Верховного Суду України від 06.09.2017 р. у справі № 6-1288цс17 [17].

Ч. 2 ст. 221 ЦК України встановлює нікчемність правочину у разі відсутності схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою, її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким ця особа проживає, або опікуном [4].

Нікчемність правочину передбачає й ч. 1 ст. 224 ЦК України. Зокрема, правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування, є нікчемним.

Відповідно до ч. 2 ст. 224 ЦК України, на вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування [4].

Аналіз судової практики дає нам можливість зробити висновок, що визнання недійсним договору з цієї підстави є можливим не лише, коли відсутній дозвіл органу опіки й піклування, але й мають бути при цьому порушені права фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування. У разі відсутності такої обставини відповідний позов не підлягає задоволенню. Як приклад, можна навести постанову Верховного Суду України від 10.07.2017 року у справі № 6-1002цс17 [18].

Правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, також визнається нікчемним у випадку відсутності схвалення його опікуном такої особи (ч. 1 ст. 226 ЦК України) [73].

Нікчемним правочином є правочин, що порушує публічний порядок (ч. 2 ст. 228 ЦК України) [4].

Отже, за загальним правилом правочини, що є нікчемними у випадку: недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину; недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору; вчинення правочину малолітньою особою у випадку відсутності схвалення його її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким ця особа проживає; вчинення правочину без дозволу органу опіки та піклування; вчинення правочину недієздатною фізичною особою у випадку відсутності схвалення його опікуном такої особи; порушення правочином публічного порядку.

Незважаючи на визнання окремих правочинів – нікчемними, в ЦК України також закріплені певні умови, у випадку виконання яких, такі правочини визнаються дійсними. Ці умови закріплені у тих же статтях, що передбачають випадки визнання окремих правочинів недійсними.

Наприклад, ч. 2 ст. 226 ЦК України передбачає, що на вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що нікчемний правочин є недійсним з моменту його вчинення і він не породжує передбачених законом правових наслідків.

Цей вид правочину вважається недійсним незалежно від визнання його таким та від бажання сторін, у зв'язку з чим його інакше називають абсолютно недійсним [70]. Він не підлягає виконанню, тому сторони мають потенційне право відмовитися від виконання зобов'язань без рішення суду. Оскільки недійсність нікчемних правочинів визначена безпосередньо в законі, вони вважаються недійсними з моменту їх укладення незалежно від пред'явлення позову та рішення суду (іноді такі правочини називають «мертвонародженими» [66, с. 10].

Іншим видом недійсного правочину є оспорюваний. Мова йде про правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом, проте заперечується його дійсність заінтересованою особою на підставах, встановлених законом.

На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин на момент вчинення породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому припускається дійсним. Водночас порушення умов дійсності правочинів в момент вчинення надає можливість одній зі сторін або заінтересованій особі звернутися до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним. Оспорюваний правочин визнається недійсним лише в судовому порядку. У зв'язку з цим, у науці цивільного права такі правочини інакше називають відносно дійсними.

Отже, оспорюваний правочин – це правочин, який на момент вчинення породжує притаманні дійсному правочину правові наслідки, але ці наслідки носять нестійкий характер, отже, на вимогу заінтересованих осіб такий правочин може бути визнаний судом недійсним на підставах, встановлених законом [72, с. 543].

До оспорюваних правочини відносять правочини з вадами волі.

На підставі аналізу норм ЦК України, можна зробити висновок, що оспорюваними є правочини, що вчинені: неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222); фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223); дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225); юридичною особою, якщо вона не мала права його вчиняти (ст. 227); правочину, що суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 3 ст. 228); під впливом помилки (ст. 229); під впливом обману (ст. 230); під впливом насильства (ст. 231); у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232); під впливом тяжкої обставини (ст. 233); без наміру створення правових наслідків (фіктивний правочин) (ст. 234) [4].

Сьогодні все більше фахівців вказують на доцільність введення для окремих таких правочинів (вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників) позасудового порядку оспорення шляхом подання позасудової декларації/заяви до іншої сторони договору. Таку думку підтримує й Р. І. Таш'ян, який зазначає, що цей

механізм дасть змогу прискорити процес визнання правочину недійсним, а також зменшить навантаження на суди [68,с. 83].

Таким чином, можна зробити висновок, що недійсні правочини поділяються на нікчемні та оспорювані.

Нікчемним є правочин, недійсність якого встановлена законом. Такими є правочини у випадку: недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину; недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору; вчинення правочину малолітньою особою у випадку відсутності схвалення його її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким ця особа проживає; вчинення правочину без дозволу органу опіки та піклування; вчинення правочину недієздатною фізичною особою у випадку відсутності схвалення його опікуном такої особи; порушення правочином публічного порядку.

Оспорюваним є правочин недійсність якого прямо не встановлена законом, проте заперечується на підставах, встановлених законом, однією із сторін або іншої заінтересованою особою в судовому порядку.

Оспорюваними є правочини, що вчинені: неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності; дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; юридичною особою, якщо вона не мала права його вчиняти; правочину, що суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; під впливом помилки; під впливом обману; під впливом насильства; у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; під впливом тяжкої обставини; без наміру створення правових наслідків (фіктивний правочин).

Відмінність нікчемних та оспорюваних правочинів полягає в тому, що нікчемні правочини визнаються недійсними в силу прямої вказівки закону, для визнання недійсними оспорюваних правочинів необхідне відповідне рішення суду.

1.3. Підстави недійсності правочину

Одним з найактуальніших способів захисту порушених прав є визнання правочину недійсним, це з однієї точки зору. А з іншої – щоб правочин досяг своєї мети та породжував необхідні правові наслідки, він повинен відповідати вимогам, встановленим законодавством України.

Як зазначає К. М. Поляник, підстави недійсності правочинів конкретизуються в ЦК України.

Зазначені підстави можна класифікувати на такі групи. Перша – це підстави, пов'язані з недостатнім обсягом дієздатності учасників договору. Другу групу становлять різновиди договорів з недотриманням передбаченої законом форми. Йдеться про письмову форму та нотаріальне посвідчення договорів у випадках встановлених законодавством. До третьої групи належать договори з так званими пороками волі. Це договори, в яких внутрішня воля не збігається із зовнішнім волевиявленням [57, с. 239].

Так, загальні засади щодо недійсності правочинів закріплені в ч. 1 ст. 215 ЦК України.

В ній зазначено, що підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч. ч. 1-3, 5, 6 ст. 203 ЦК України [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що законодавством встановлені вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину. У разі їх недотримання – правочин визнається недійсним.

Такі вимоги закріплені у ст. 203 ЦК України.

Відповідно до цієї норми зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.

Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [4].

Отже, першою підставою недійсності правочинів є суперечливість його змісту ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Варто відмітити, що недійсними можуть визнаватися не лише правочини, які не відповідають вимогам ЦК України, а й такі, що порушують вимоги інших законодавчих актів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інших нормативно-правових актів, виданих компетентними державними органами.

При цьому, як зазначено у Постанові Пленуму Вищого Господарського Суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 року № 11 господарський суд повинен відмовити у визнанні правочину недійсним, коли ці вимоги ґрунтуються на акті державного чи іншого органу, що не відповідає законодавству.

У розгляді позовів про визнання недійсними правочинів, при вчиненні яких було застосовано нормативно-правові акти державних та інших органів, у подальшому скасовані (визнані нечинними або недійсними) згідно з судовими рішеннями, що набрали законної сили, необхідно виходити з того, що сам лише факт такого скасування (визнання нечинним або недійсним) не може вважатися достатньою підставою для задоволення відповідних позовів без належного

дослідження обставин, пов'язаних з моментом вчинення правочину та з його можливою зміною сторонами з метою приведення у відповідність із законодавством.

Відповідність чи невідповідність правочину вимогам закону має оцінюватися стосовно законодавства, яке діяло на момент вчинення правочину. У разі коли після такого вчинення набрав чинності акт законодавства, норми якого інакше регулюють правовідносини, ніж ті, що діяли в момент вчинення правочину, то норми такого акта, якщо він не має зворотної сили, застосовуються до прав та обов'язків сторін, які виникли з моменту набрання ним чинності [11].

Отже, можна зробити висновок, що зміст правочину не повинен суперечити нормам ЦК України та іншим законодавчим актам.

Правочин не повинен суперечити інтересам держави і суспільства. Як зазначає В. Ю. Саленко, суперечність договору інтересам держави і суспільства буває в тих випадках, коли, наприклад, договір вчиняється з умислом щодо порушення нормативно-правових актів, що регулюють господарські відносини та пов'язані, наприклад, із захистом економічної конкуренції, управлінням об'єктами державної власності, оподаткуванням тощо. До таких договорів слід віднести договори, що спрямовані на ухилення суб'єктами господарювання від сплати податків, незаконне відчуження або користування об'єктами права власності, обмеження конкуренції, зайняття забороненими видами господарської діяльності, а також інші договори.

Звідси можливо зазначити, що недійсний господарський договір, який суперечить інтересам держави і суспільства, укладається сторонами (хоча б однією стороною) з умислом, який спрямований саме на порушення правового господарського порядку, що обов'язково повинно враховуватися при визначенні його поняття [64, с. 192].

Така підстава як невідповідність правочину моральним засадам суспільства має більш декларативний характер. Адже, нормативного визначення суті поняття

«моральні засади суспільства» в законодавстві не існує. Правочин має оцінюватися в контексті загальнолюдських уявлень про соціальні цінності. Такі уявлення можуть бути різними в кожній людині. Тобто, з цього виходить, що моральні засади суспільства є оціночним явищем.

Деякі межі цього поняття можна зрозуміти із визначення поняття «суспільна мораль», що закріплено в Законі України «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003 року № 1296-IV.

В ньому надається визначення цього поняття через систему етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [7].

О. П. Білан пропонує трактувати цивільно-правову категорію «моральні засади суспільства» як неохоплені правом, але загальновизнані суспільством фундаментальні принципи соціальної моралі [31, с. 19].

До таких правочинів цей науковець відносить правочини, предметом яких є: виробництво та поширення продукції, яка має порнографічний характер; пропаганда війни, національної та релігійної ворожнечі; пропаганда фашизму та неофашизму; пропаганда неповаги до національних та релігійних святинь; пропаганда наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, тютюнопаління та інших шкідливих звичок [32, с. 9].

Таким чином, можна зробити висновок, що оціночне поняття «моральні засади суспільства», його зміст потребує подальших глибоких наукових досліджень. Адже, мова йде про постійну зміну цінностей та оновлення розуміння цього явища.

Другою підставою недійсності правочину є відсутність необхідного обсягу цивільної дієздатності у його сторін.

Здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і створювати цивільні обов'язки, самостійно їх здійснювати та виконувати й нести

відповідальність у разі їх невиконання є цивільною дієздатністю фізичної особи [4].

Мати цивільну дієздатність для юридичної особи означає здатність бути стороною договору, своїми діями набувати для себе цивільних прав і обов'язків та нести відповідальність у разі їх невиконання. Відповідно, про її недієздатність або відсутність необхідного обсягу дієздатності свідчитиме відсутність:

- державної реєстрації підприємства (установи, організації), як юридичної особи відповідно до закону, адже до неї юридична особа не може бути стороною у договорі;
- ліцензії (дозволу), наявності якої для здійснення відповідного виду робіт вимагає законодавство;
- повноважень у посадовій особі органу управління юридичної особи чи в іншій фізичній особі, яка укладає договір від імені юридичної особи. Коли договір від імені юридичної особи укладає фізична особа, повноваження якої не передбачено статутом (іншим установчим документом), їй необхідно мати довіреність, яка містить визначений обсяг повноважень [48, с. 9].

До цього також можна додати те, що для деяких юридичних осіб встановлені певні обмеження щодо укладення окремих правочинів.

Так, наприклад, п. 5.5.1 Статуту Комунального підприємства «Центральний стадіон» Черкаської міської ради» встановлено, що до виключної компетенції виконавчого комітету Черкаської міської ради відноситься: надання згоди, щодо укладання господарських угод, якщо вартість такої угоди перевищує 10 % зареєстрованого в установленому порядку Статутного капіталу цього підприємства [67].

Якщо юридична особа укладе такий договір без згоди власника – міської ради, такий договір може бути визнаний в судовому порядку недійсним.

Таким чином, якщо при укладенні договору будуть недотримані вимоги щодо цивільної дієздатності сторін такий договір буде недійсним.

Зовнішній прояв волі сторони правочину, який проявляється в його укладенні, повинен бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Дисонанс у

цьому здатен стати причиною для визнання правочину недійсним, бо його можна кваліфікувати таким, що укладено: дієздатною фізичною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України); під впливом помилки (ст. 229 ЦК України); під впливом обману (ст. 230 ЦК України); під впливом насильства (ст. 231 ЦК України); у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України); під впливом тяжкої обставини і на вкрай не вигідних умовах (ст. 233 ЦК України).

Аналіз судової практики дозволяє зробити нам висновок, що дуже часто подаються позовні заяви до суду з вимогою про визнання договорів, що були вчинені під впливом помилки, обману, насильства, тяжкої обставини й на вкрай не вигідних умовах.

Проте, зазначені підстави необхідно доводити, в інакшому випадку – суд відмовляє в задоволенні позову. Як приклад, можна навести постанову Верховного Суду від 01.08.2018 року у справі № 445/1011/17 [12].

Недотримання письмової форми, за загальним правилом, не тягне за собою визнання правочинів недійсними, за винятками, прямо передбаченими законом (ч. 1 ст. 218 ЦК України).

Так, наприклад, для договорів купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна встановлена імперативна норма щодо їх письмової форми та нотаріального посвідчення (ст. 657 ЦК України).

Проте, щодо останнього, то варто відразу зазначити, що ст. 220 ЦК України передбачає, що у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним. Якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджуються письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухиляється від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається [4].

Таким чином, укладення правочину, без дотримання передбаченої законодавством форми його укладення також є підставою для визнання його недійсним. Проте, лише, якщо це прямо передбачено законом.

Правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо він не був спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

В науковій літературі такі правочини відносять до правочинів з пороками мети. При цьому, мова йде саме про фіктивні правочини.

Згідно з ч. 1 та ч. 2 ст. 234 ЦК України фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Фіктивний правочин визнається судом недійсним [4].

І. В. Матвеев зазначає, що фіктивний правочин по суті є ніщо інше, як інсценування правочину [54, с. 76].

У фіктивному правочині є воля, але вона спрямована не на те, щоб створити між її учасниками будь-який юридичний зв'язок, а на те, щоб створити лише видимість цього зв'язку (видимість розподілу майна, розпродажу речей тощо). Це юридична фікція. Зазначені правочини переважно вчиняються з протизаконною метою, зокрема, щоб уникнути арешту (опису) майна, незаконно одержати кредит тощо. Оскільки сторони жодних дій з здійснення фіктивного правочину не виконували, суд у таких випадках виносить рішення тільки про визнання правочину недійсним без застосування яких-небудь наслідків, оскільки сторони не припиняли свої права й обов'язки [74, с. 98].

Фіктивний характер правочину довести досить непросто. Зазвичай, сторони виконують усі необхідні дії як при укладенні не фіктивного правочину.

У п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсним» від 06.11.2009 року № 9 зазначено, що для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину.

Саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний [10].

Таким чином, можна зробити висновок, що умисел на вчинення правочину лише для виду має бути в обох сторін фіктивного правочину. Якщо в однієї сторони умисел був, а в іншій був намір отримати певний правовий результат, такий правочин не може бути фіктивним.

На практиці фіктивність правочину важко довести. Тому, суди відмовляють у задоволенні відповідних позовних вимог. Для прикладу, можна навести постанову Верховного Суду від 31.05.2018 року у справі № 725/1098/17. У даній справі позивачем не було доведено наявності розумного сумніву в тому, що наміри сторін оспорюваного правочину не були спрямовані на укладення між ними договору дарування. Посилання у касаційній скарзі на те, що спірна квартира не була передана обдаровуваному, були безпідставними, оскільки не підтверджувалися належними та допустимими доказами. [15].

Підставою недійсності правочинів є укладення батьками (усиновлювачами) правочину, що суперечить правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Варто відмітити, що законодавство встановлює окремі правила укладення договорів, які стосуються прав та інтересів неповнолітніх.

Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 року № 2402-III батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування, наданого відповідно до закону, укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання [8].

На відміну від ч. 6 ст. 203 ЦК України в цій нормі мова йде не тільки про батьків, але й про осіб, які їх замінюють. Таке формулювання є ширшим. Адже дозволяє до цих суб'єктів віднести й опікунів та піклувальників.

Поряд з цим, в роз'ясненнях вищих судових органів, на основі яких базується й існуюча судова практика, мова йде про те, що вчинення батьками

малолітньої дитини певного правочину без попереднього дозволу органу опіки та піклування порушує вищезазначену норму.

Проте сам по собі цей факт не є підставою для визнання правочину недійсним. Правочин може бути визнано недійсним, якщо його вчинення батьками без попереднього дозволу органу опіки та піклування призвело до порушення прав особи, в інтересах якої пред'явлено позов, тобто до звуження обсягу існуючих майнових прав дитини та/або порушення охоронюваних законом інтересів дитини, зменшення або обмеження прав та інтересів дитини щодо жилого приміщення.

Така правова позиція була викладена у постанові Верховного Суду України від 11.05.2016 року у справі за № 6-806цс16 [19].

Власник майна, який є одночасно законним представником неповнолітньої або малолітньої особи та укладає правочини, які впливають на права дитини, повинен діяти добросовісно та в інтересах дитини, а інша сторона договору має право очікувати від нього таких дій [55].

Отже, чинне законодавство закріплює підстави недійсності правочинів.

Зокрема, до них можна віднести: суперечливість змісту правочину ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; відсутність необхідного обсягу цивільної дієздатності у особи, яка вчиняє правочин; волевиявлення учасника правочину не є вільним та не відповідає його внутрішній волі; правочин не спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; суперечливість правочину, що вчиняється батьками (усиновлювачами) правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Укладення правочину, без дотримання передбаченої законодавством форми його укладення також є підставою для визнання його недійсним. Проте, лише, якщо це прямо передбачено законом.

Досить невизначено в законодавстві закріплена така підстава недійсності правочинів, як суперечливість його змісту моральним засадам суспільства. Це є

оціночним поняттям. Відбувається постійна зміна цінностей та оновлення розуміння цього явища.

Це в свою чергу обумовлює варіативність у розумінні окремих обставин як таких, що порушують моральні засади суспільства та застосуванні цієї підстави визнання правочину недійсним на практиці.

Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним. В інакшому випадку, це є підставою для визнання такого правочину недійсним. В судовому порядку таку підставу дуже складно довести.

Для цього необхідно, щоб існували докази, які б свідчили про умисел на вчинення правочину лише для виду в обох сторін фіктивного правочину. Якщо в однієї сторони умисел був, а в іншій був намір отримати певний правовий результат, такий правочин не може бути фіктивним.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

2.1. Реституція

Одним із наслідків недійсності правочину є реституція, яка була відома ще римському праву.

Так, як зазначає І. В. Давидова, слово «реституція» походить від латинського «restituere», що в перекладі означає – «відновлювати, відшкодовувати, впорядковувати».

Сутність реституції полягала у тому, що за проханням (позовом) особи, чие право порушено укладеним договором, претор відновлював цю особу в первісному стані, скасовував всі небажані наслідки (повертав майно, звільняв від зобов'язань тощо). При цьому сам договір зберігав повну силу і розглядався як дійсний. Відмінялися лише наслідки, які спричинили збитки особі, що просила застосувати реституцію. Претор під час застосування реституції виходив з фікції, відповідно до якої договір визнавався нібито неукладеним відносно даних наслідків.

Таким чином, реституція була спеціальним засобом захисту, що допускалася лише відносно дійсних договорів, коли застосування звичайних засобів захисту (віндикація, кондикція), що використовувалися при неіснуючому (недійсному) договорі, було неможливим [40, с. 187].

Сьогодні інститут реституції всебічно досліджують науковці. Існує ціла класифікація окремих видів реституції. Зокрема, виділяють реституцію володіння, компенсаційну, двосторонню, односторонню тощо [69, с. 52].

Сьогодні реституції, як одному із наслідків недійсності правочинів, присвячена ч. 1 ст. 216 ЦК України. При цьому зазначена норма чи інші норми не надають визначення самого поняття «реституція».

Так, в ч. 1 ст. 216 ЦК України зазначено, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування [4].

Таким чином, законодавством встановлено обов'язок кожної із сторін повернути в натурі другій стороні все те, що вона одержала на виконання недійсного правочину.

Тобто, в даному випадку мова йде про двосторонню реституцію. Адже нормами передбачено повернення у той майновий стан, який існував для сторін до укладення недійсного правочину.

При цьому, ЦК України не встановлює взагалі можливості застосування односторонньої реституції та недопущення реституції [50, с. 51].

І. В. Рушак зазначає, що за загальним правилом ст. 216 ЦК України двостороння реституція настає у всіх випадках недійсності правочину, якщо в законі не вказані інші майнові наслідки. Тож можна стверджувати про презумпцію застосування двосторонньої реституції, яка передбачена для недійсності правочинів коли їх сторони не діяли навмисно [63, с. 255].

Варто відмітити, що реституція, як спосіб захисту цивільного права, застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим, вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Варто відмітити, що реституція – це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий. Якщо ж після вчинення першого правочину сторона, яка набула майно, передала його іншій, третій особі, можливість здійснення реституції за наслідками визнання недійсним першого правочину юридично та фактично втрачається. У такому разі може йтися про віндикацію як спосіб захисту права власності особи [61, с. 24].

Особливістю реституції як наслідку недійсного правочину в захисті права власності на об'єкти нерухомості полягає у можливості її застосування незалежно від наявності вини і заподіяної таким правочином шкоди. Реституцію нікчемного правочину породжує наявність таких юридичних фактів, як встановлена законом нікчемність правочину та його виконання хоча б однією стороною. Факт наявності вини та заподіяної шкоди для поновлення сторін у становище, яке існувало до вчинення правочину, законодавець не бере до уваги у розрізі застосування реституції при захисті права власності на об'єкти нерухомості, проте при цивільно-правовій відповідальності наявність цього елементу є обов'язковим [37, с. 109].

Тобто, як зазначає М. М. Хоменко, застосування реституційних наслідків недійсного правочину не є різновидом юридичної відповідальності [75, с. 127].

Ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину.

У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України.

Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, в тому числі й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна.

Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (ст. ст. 19, 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень») (п. 10 Постанови) [10].

Ч. 1 ст. 216 ЦК України передбачає порядок здійснення повернення у випадку, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі. У даному випадку необхідно здійснити відшкодування того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Варто відразу зауважити, що в законодавстві не визначено поняття «момент відшкодування». З цього приводу в науковій літературі немає однозначної думки.

Так, наприклад, Є. О. Харитонов говорить, що оцінка розміру відшкодування повинна проводитися не за тими цінами, що існували на момент укладення правочину, і не тими, що були на момент подання позову, а за цінами, що існують на момент відшкодування. Якщо відшкодування є добровільним, то таким моментом є момент розрахунків між сторонами. Якщо ж відшкодування проводиться на підставі рішення суду, то ціни визначаються на момент виконання судового рішення про відшкодування одержаного за правочином, який визнаний судом недійсним [72, с. 111].

Подібного підходу дотримується й К. О. Єременко, яка зазначає, що існує необхідність у визначенні цін для відшкодування вартості одержаного за

недійсним правочином за тими цінами, що існують на момент відшкодування (тобто на момент розрахунків між сторонами або на момент виконання судового рішення про відшкодування одержаного за правочином) [44, с. 11].

Незважаючи на це, в п. 11 Постанови зазначено, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлена вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, вартість майна визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (ч. 4 ст. 632 ЦК України) [10].

Таким чином, можна зробити висновок, що судова практика складається так, що ціна того, яка підлягає відшкодуванню за недійсним договором (вартість робіт, наданої послуги, користування майном), визначається на момент укладення договору.

На підставі аналізу рішень судів, що розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень, можна зробити висновок, що позивачі в більшості випадків заявляють вимогу про застосування реституції одночасно із вимогою про визнання договору недійсним.

Так, наприклад, розглянуто рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 16.11.2017 року у справі № 310/3284/17, у якій Особа_1 подала позовну заяву до ТОВ «Єврокар Україна» про визнання договору фінансового лізингу недійсним та застосування наслідків недійсності договору.

Позивач вказав, що 06.10.2016 року між ТОВ «Єврокар Україна» та Особа_1 був укладений у простій письмовій формі договір фінансового лізингу № 0012, відповідно до якого предметом договору фінансового лізингу є транспортний засіб ZAZ Lanos Lux.

Оскільки при укладенні цього договору була порушена нотаріальна форма договору та приписи Закону України «Про захист прав споживачів», позивач просив визнати недійсним (нікчемним) договір фінансового лізингу та застосувати наслідки недійсності (нікчемності) правочину, шляхом повернення сторін до

первісного стану і стягнення з ТОВ «Лізингова компанія «Єврокар Україна», сплачених Особою_1 коштів у сумі 14 490 гривень.

Суд, дослідивши матеріали справи, вирішив задовольнити вимоги.

Адже договір фінансового лізингу, предметом якого є транспортний засіб і однією із сторін якого є фізична особа, повинен укладатися в обов'язковій нотаріальній формі.

Таким чином, суд дійшов висновку, що позовні вимоги в частині визнання договору фінансового лізингу недійсним (нікчемним) є законними та обґрунтованими.

Позовні вимоги щодо застосування наслідків недійсності (нікчемності) правочину шляхом повернення сторін до первісного стану і стягнення з ТОВ «Лізингова компанія «Єврокар Україна» сплачених Особі_1 коштів у сумі 14 490 гривень були обґрунтованими та були задоволені [21].

Отже, підсумовуючи вищезазначене, варто відмітити, що реституція є одним із наслідків недійсності правочину. На нормативному рівні це поняття конкретно не визначено. Проте, його зміст можна зрозуміти із ч. 1 ст. 216 ЦК України. Під реституцією необхідно розуміти повернення однією стороною другій стороні правочину все те, що вона одержала на виконання недійсного правочину. У випадку, коли укладаються правочини щодо користування майном, виконання робіт та надання послуг, і які пізніше визнаються недійсними, відшкодування за ними здійснюється за цінами, які існують на момент відшкодування. При цьому сам термін «момент відшкодування» в законодавстві не визначений. На нашу думку, визначення цін має здійснюватися на момент виконання судового рішення.

2.2. Відшкодування збитків і моральної шкоди

Ч. ч. 2 та 3 ст. 216 ЦК України передбачено, що якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Такі правові наслідки застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що законодавством передбачено ще два наслідки недійсності правочину. Мова йде про відшкодування збитків та моральної шкоди.

Варто відмітити, що вони є окремими способами захисту цивільних прав, що закріплені в ст. 16 ЦК України. Їм достатньо приділено увагу на законодавчому рівні. Проте, на практиці при їх застосуванні виникає чимало питань.

Так, відповідно до ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Збитками є:

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, пошкодження пошкодженої речі тощо) [4].

Як зазначає А. В. Янчук, при реалізації такого способу захисту, як відшкодування збитків, відповідне суб'єктивне право не відновлюється (у значенні повернення колишньої якості, властивості), а змінюється, або виникає нове суб'єктивне право [79, с. 16].

Варто звернути увагу на те, що ЦК України використовує поняття «збитки» та «школа».

Відповідно до ст. 1192 ЦК України, шкода може бути відшкодована в натурі (шляхом передачі речі того ж роду і такої ж якості, шляхом пошкодження пошкодженої речі тощо) або шляхом відшкодування завданих збитків у повному обсязі [4].

На нашу думку, поняття «збитки», яке використано в ст. 22 ЦК України є вужчим по відношенню до поняття «школа». Таку позицію можемо обґрунтувати тим, що збитки виражені в грошовому еквіваленті та включають в себе лише реальні збитки та упущену вигоду. Натомість шкода може бути заподіяна майну особі, самій людині, або ж репутації юридичної особи.

На підставі аналізу судових рішень можна зробити висновок, що ставлячи вимогу про відшкодування збитків, необхідно не тільки правильно визначити їх розмір, але й належним чином доказати. Найбільше проблем виникає при стягненні збитків у формі упущеної вигоди.

Поряд з цим, існують випадки, коли розмір збитків зафіксований в законодавстві. Наприклад, у випадку визнання недійсним договору, що вчинений під впливом обману.

Ч. 2 ст. 230 ЦК України передбачено, що сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину [4].

Так, наприклад, рішенням Деснянського районного суду м. Чернігова від 16.04.2018 року був задоволений позов у справі № 750/9048/17 про визнання недійсним договору, відшкодування матеріальної та моральної шкоди.

На основі повно та всебічно з'ясованих обставин, суд дійшов висновку, що позивач довів належними доказами факт обману з боку відповідача щодо істотних умов договору.

Враховуючи викладене вище, позов був задоволений в частині визнання недійсним договору від 06.10.2014 року та стягнення з відповідача на користь позивача відшкодування матеріальної шкоди 29 000 грн., що становить подвійний розмір збитків (14 500 грн. x 2) [25].

Більш проблемним є відшкодування моральної шкоди при визнанні правочину недійсним. Це пов'язано із складністю визначення та доведення її розміру.

Відшкодування моральної шкоди, як окремий спосіб захисту цивільних прав, може бути застосований у разі заподіяння особі немайнових втрат унаслідок первісного порушення її як абсолютних, так і відносних (включно з договірними), не лише немайнових, а й майнових суб'єктивних цивільних прав, причому незалежно від того, сталося це в результаті порушення цивільних, інших правотноправових чи навіть публічно-правових відносин [46, с. 22].

Крім цього, варто зауважити, що поняття «моральна шкода» в законодавстві не закріплено. Визначені лише його загальні риси.

Так, відповідно до ст. 23 ЦК України, особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування.

Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом [4].

На нашу думку, найбільш точне визначення цього поняття надано в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 року № 4.

Відповідно до п. 3 цієї Постанови, під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [9].

Під немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [9].

Як зазначає С. В. Селезень, категорію «моральна шкода» можна розглядати у двох аспектах: в соціальному та правовому. Соціальний аспект моральної шкоди являє собою шкідливий наслідок порушення усталеної системи принципів, норм, правил поведінки між людьми та ставлення кожного окремого індивіду до суспільства в цілому. В правовому аспекті під моральною шкодою слід розуміти

шкоду, завдану внаслідок будь-яких порушень немайнових прав особи, зміст якої полягає у фізичних та моральних стражданнях, які вона зазнала у зв'язку: з ушкодженням її здоров'я; вчиненням протиправних дій щодо неї або членів її родини; в разі приниження її честі та гідності; порушення її майнових прав; інших негативних явищ [65, с. 486].

Таким чином, моральна шкода може проявлятися у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності та права інтелектуальної власності, прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків.

Варто відзначити, що моральна шкода є оціночним поняттям і її точний розмір в конкретній ситуації важко визначити.

На підставі аналізу судових рішень, можна зробити висновок, що позивачі дуже часто ставлять таку вимогу в позовних заявах. Проте, в кінцевому результаті заявлений розмір в більшості випадках не відповідає сумі, що признається судом.

Так, наприклад, розглянуто заочне рішення Попільнянського районного суду Житомирської області від 02.04.2019 року у справі № 288/156/19, у якій позивач оцінив завдану моральну шкоду в розмірі 3 000,00 грн. Проте, суд зменшив її до 400,00 грн.

В обґрунтування вимог щодо стягнення з відповідача моральної шкоди, розмір якої позивачем визначений у сумі 3 000,00 грн., позивач посилався на те, що вона є інвалідом 1 групи і це відповідача цинічно не зупинило на укладення з нею цього неправдивого договору, що могло затягти її у даремне витрачання власних коштів.

Вона була позбавлена можливості користуватися своїми коштами в розмірі 3 000 гривень, з часу отримання їх відповідачем. Крім цього, протиправні дії

відповідача спричинили порушення звичного життєвого укладу позивача, тому що у неї з'явилася необхідність відстоювати свої права в судовому порядку, витратити на це багато свого часу. Також її турбують щоденні думки та спогади про наслідки психотравмуючої події, негативні переживання та спогади, потреба в униканні аналогічних обставин, насторога, тривога, емоційні та тілесні реакції при згадуванні; важкість виконання повсякденних обов'язків, знижений та нестійкий настрій, порушення сну, неприємні сновидіння, емоційна напруга, нервозність, дратівливість, реакції замикання, бажання уникати контактів, почуття образи, обурення, приниженої її гідності [22].

Таким чином, наведений приклад із судової практики ще раз доводить твердження про те, що доведення розміру завданої моральної шкоди є важливим при поданні позовів з такими вимогами.

Законодавство дозволяє застосовувати й інші форми компенсації моральної шкоди. Зокрема, такими формами може бути: придбання ліків, візочків, протезів, транспортних засобів, придбання путівок на санаторно-курортне лікування, оплата послуг психолога, реабілітолога тощо. Такі дії мають вартісну оцінку і можуть бути віднесені до форм компенсації моральної шкоди [47].

Підсумовуючи вищезазначене, варто відмітити, що до наслідків визнання правочинів недійсними чинне законодавство відносить відшкодування збитків та моральної шкоди, що є також й способами захисту цивільних прав. Їх застосування на практиці пов'язане з складнощами у доведенні конкретних сум. Хоча, у деяких випадках законодавство встановлює додатковий порядок відшкодування збитків. Наприклад, у разі визнання правочину недійсним, що був вчинений під впливом обману, винна сторона зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки в подвійному розмірі. Точний розмір моральної шкоди важко визначити. Таку шкоду можна оцінити по-різному. І обов'язково необхідні відповідні докази. Тому, дуже часто в судових спорах суд зобов'язує відповідача відшкодувати суму моральної шкоди набагато нижчу, ніж була заявлена позивачем.

2.3. Правові наслідки недійсності окремих частин правочину

ЦК України допускає визнання недійсним не тільки увесь правочин, але й його частину.

Так, відповідно до ст. 217 ЦК України, недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини [4].

На підставі дослідження відповідних нормативних, наукових джерел та судової практики, варто звернути увагу на декілька важливих аспектів.

По-перше, виділяють істотні та звичайні умови правочину (наприклад, договору). Визнати недійсними можна тільки звичайну умову договору. В інакшому випадку, виходячи зі змісту ст. 217 ЦК України, він не був би вчинений.

Отже, варто розглянути, що собою становлять істотні умови договору.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК України, істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди [4].

Це означає, що законом не встановлено загального для всіх видів договорів переліку істотних умов. Сукупність істотних умов при укладенні одного договору може відрізнятися від їх сукупності при укладенні іншого, залежно від виду конкретного договору.

Як зазначає Л. О. Андрєєва, визначенню істотних умов договорів приділяється значна увага в юридичній літературі, проте їх однозначного розуміння як в теорії так і правозастосовній практиці не існує до сьогоднішнього дня [28, с. 90]. Причинами неоднозначного розуміння вказаних договірних умов є уявлення про договір, що склалося в радянські часи, без врахування змін щодо його значення та сутності в ринковій економіці, а також складність законодавчого визначення цього поняття, що допускає різноманітні тлумачення [52, с. 468].

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 638 ЦК України, можна зробити висновок, що до істотних умов договору належить предмет та ціна.

Ч. 3 ст. 180 Господарського кодексу України від 16.01.2003 року № 436-IV до таких умов відносить ще й строк дії договору [2].

Так, ч. 1 ст. 626 ЦК України зазначає, що договір як домовленість сторін завжди спрямовується на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [4].

Тому, як зазначає С. В. Томчишен, сторони обов'язково повинні узгодити ті об'єкти, стосовно яких встановлюватимуться, змінюватимуться або припинятимуться їх цивільні права та обов'язки. Об'єкти цивільних прав, стосовно яких можуть укладатися договори, визначені у ст. 177 ЦК України. Такими об'єктами можуть бути різного роду матеріальні та нематеріальні блага: речі (у тому числі гроші, цінні папери та інше майно), майнові права, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація тощо [71].

Щодо іншої істотної умови – ціни, вона визначається як певна сума грошових коштів, які контрагент зобов'язується передати іншому контрагенту за виконання ним своїх зобов'язань за договором [34, с. 47].

Як зазначає В. В. Вітрянський, ціна виступає істотною умовою будь-якого відплатного договору [35, с. 3].

Ч. 4 ст. 632 ЦК України встановлює, що якщо ціна у договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору [4].

У юридичній літературі висловлена думка про те, що до істотних умов окремих договорів (наприклад, поставки) належать не лише предмет і ціна, а й строки поставки.

Так, А. В. Луць вказував, що до найважливіших істотних умов договору поставки цивільне законодавство відносить строки поставки, тобто строки виконання договірної зобов'язання щодо поставок продукції і товарів [53, с. 8].

Під строком дії договору, як істотною умовою договору, необхідно розуміти час, протягом якого існують господарські зобов'язання сторін, що виникли на основі цього договору, протягом якого договір підлягає виконанню в повному обсязі [30, с. 363].

Щодо інших істотних умов договору, то слід сказати, що як зазначає І. Р. Калаур, до істотних умов, наприклад, договору найму (оренди) слід віднести умову про строк користування майном, адже вона в поєднанні з іншими ознаками цього договору виражає природу та особливості відносин найму. Саме тому, умову про строк договору найму слід віднести в ранг істотних [49, с. 110].

Однією з головних істотних умов договору найму (оренди) житла є його суб'єктний склад, який, крім основних фігурантів договору – наймодавця і наймача, охоплює ціле коло інших учасників договору, яких можна розділити на два види: особи, що мають самостійне право користування житлом, та особи, що не мають самостійного права користування житлом [77, с. 50].

Крім цього, варто звернути увагу, що спеціальне законодавство передбачає перелік умов, які мають бути наявними в певних угодах. Наприклад, це стосується угод про перехід права власності на земельні ділянки (ст. 132 Земельного кодексу України від 25.10.2001 року № 2768-III) [3].

Будь-яка зі сторін може визнати недостатніми ті умови, що названі істотними в законі або є необхідними для договору певного виду, і зажадати включення у договір додаткових умов, без яких угода її не влаштовує. У цьому випадку такі умови також набувають значення істотних.

Таким чином, договір вважається укладеним тільки тоді, коли між сторонами в потрібній для відповідних випадків формі досягнуто згоди зі всіх істотних його умов. До істотних умов договору відноситься умова про його предмет, ціну, строк дії договору, а також інші умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

Визнання недійсною істотної умови є неможливим. Адже договір не може існувати без однієї з них.

Такий висновок підтверджується й судовою практикою. Так, до Верховного Суду по справі № 910/22319/16 надійшла заява заступника Генерального прокурора – Головного військового прокурора про перегляд Верховним Судом України постанови Вищого господарського суду України від 18.09.2017 року за позовом Харківського прикордонного загону Державної прикордонної служби України (військова частина 9951) до ТОВ «Науково-виробниче підприємство «Темп-3000» про визнання недійсним договору про закупівлю від 15.09.2014 року № 218-14 у частині включення в оплату за товар податку на додану вартість та стягнення коштів.

Верховним Судом було відмовлено в задоволенні заяви. У відповідній постанові від 12.03.2018 року було зазначено, що договір не може існувати без умов щодо вартості товару.

Відповідно до ст. 180 Господарського кодексу України без погодження сторонами ціни договору такий договір є неукладений.

Оскільки пункт договору в частині включення в оплату ПДВ містить ціну розрахункової одиниці вартості товару, тобто є істотною умовою, договір не може бути визнаний недійсним у цій частині [14].

Існують й інші судові рішення, якими задоволені вимоги позивачів щодо визнання недійсними окремих пунктів договорів.

Як приклад, можна навести рішення Господарського суду Харківської області від 25.04.2016 року у справі № 922/4065/15.

Суть спору полягала в тому, що до договору від 10.12.2014 року № 883, який був укладений між позивачем (Національною академією Національної гвардії України) та відповідачем (ДП «Харківський завод спеціальних машин»), до вартості з виготовлення оборонної продукції ДП «ХЗСМ» було включено ПДВ в розмірі 20% в сумі 8 166, 67 грн., які були сплачені Національною академією Національної гвардії України.

Судом було встановлено, що вказане порушує 2 підрозділ XX розділу Прикінцевих Положень Податкового кодексу України та, в свою чергу, призвело

до зайвого витрачання коштів Національною академією Національної гвардії України на суму 8 166, 67 грн., чим завдано останній шкоди (збитків) на вказану суму [23].

Досліджуючи питання визнання окремих частин правочинів, необхідно звернути увагу ще на один аспект. Мова йде про те, що законодавство визнає недійсними умови договорів, що обмежують права окремих суб'єктів.

Так, наприклад, в ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 року № 1023-XII визнаються недійсними умови договорів, що обмежують права споживача.

В ній, зокрема, зазначено, що продавець (виконавець, виробник) не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими.

Якщо положення договору визнано несправедливим, включаючи ціну договору, таке положення може бути змінено або визнано недійсним [6].

Отже, підсумовуючи вищезазначене, варто відмітити, що ЦК України допускає визнання недійсними окремих частин правочину. Проте, це можливо лише щодо звичайних умов, а не істотних. Адже можна сказати, що правочин не може існувати без таких умов. До загальних істотних умов договору, як правочину, відносять предмет, ціну та строк дії договору. Законодавство також встановлює недійсність умов договорів, що обмежують права окремих суб'єктів, наприклад, споживачів. Вони в судовому порядку можуть бути визнані недійсними, а договір, в цілому, буде чинним.

2.4. Порядок застосування правових наслідків недійсності правочину

Відповідно до ст. 55 Конституції України від 28.06.1996 року кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

Відповідно до ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутись до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [4].

Досліджуючи порядок застосування правових наслідків недійсності правочинів необхідно виділити декілька основних аспектів.

1. Для застосування правових наслідків недійсності правочинів необхідно звернутися до суду з відповідною позовною заявою. У позовній заяві позивач викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування.

Позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи. Вона повинна відповідати вимогам ст. 175 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 року № 1618-IV [5].

2. При поданні відповідних позовів необхідно пам'ятати про строк позовної давності. Це строк протягом якого особа може звернутись до суду з вимогою про захист свого права або інтересу.

Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки (ст. 257 ЦК України) [4].

Перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

Перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства.

Перебіг позовної давності за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину починається від дня, коли почалося його виконання (ч. 1 – ч. 3 ст. 261 ЦК України) [4].

Сплив строку позовної давності припиняє право на позов у його матеріальному розумінні, тобто особа втрачає право отримати захист свого порушеного суб'єктивного права і вимагати від суду винесення відповідного рішення. Сплив строку позовної давності позбавляє сторону можливості отримати захист свого права через суд, однак не позбавляє права звернутися за захистом до суду взагалі [56, с. 73].

Сплив позовної давності є підставою для відмови у позові. Якщо суд визнає поважними причини пропущення позовної давності, порушене право підлягає захисту.

Є судові рішення по справах щодо визнання договорів недійсними, в яких задоволені вимоги, незважаючи на сплив строків позовної давності. У таких випадках суди визнали причини пропущення – поважними. Як приклад, можна навести рішення Приморського районного суду м. Одеси від 30.03.2017 року у справі № 522/477/17 [26].

3. Згідно ч. 5 ст. 216 ЦК України, вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою [4].

Звертатися до суду з таким позовом мають право, насамперед, сторони цього правочину.

У разі якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної часткової власності, суд на підставі ст. ст. 358, 361 та 362 ЦК України залучає до участі у справі про визнання такого правочину недійсним усіх співвласників.

На підставі аналізу ст. 215 та ст. 216 ЦК України можна зробити висновок, що вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і будь-якою іншою особою, чиї права та інтереси були порушені цим правочином.

Наприклад, у справі № 725/1098/17, що розглядалася Верховним Судом, стороною позову був чоловік дарувальниці квартири, з якою він перебував у фактичних шлюбних відносинах [15].

У справах про визнання правочинів недійсними з підстав ст. 225 ЦК України та застосування наслідків недійсності правочинів звертається до суду сторона правочину, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; або в разі її смерті – інші особи, чиї цивільні права або інтереси порушені. Наприклад, спадкоємці.

Такий висновок можна зробити на підставі аналізу постанови Верховного Суду від 07.02.2018 року у справі № 523/14606/13-ц [13].

4. Необхідно конкретно зазначати які наслідки недійсності правочину слід застосувати. В інакшому випадку – в задоволенні цієї вимоги може бути відмовлено.

Як приклад, можна навести додаткове рішення Сихівського районного суду м. Львова від 14.12.2017 року у справі № 464/5827/17.

Позивач звернувся до суду з позовом, у якому просив визнати недійсним договір довічного утримання № 348 від 20.04.2017 року, укладений між Особа_2 та Особа_3, застосувати наслідки недійсності правочину, стягнути з відповідача на його користь 60 000 грн. моральної шкоди та понесені судові витрати.

Рішенням Сихівського районного суду м. Львова від 04.12.2017 року вказаний позов задоволено частково.

Однак, при ухваленні цього рішення судом не було вирішено вимоги про застосування наслідків недійсності правочину, у зв'язку із чим виникла необхідність в ухваленні додаткового рішення в цій частині позовних вимог.

Судом було встановлено, що позивачем заявлено про застосування наслідків недійсності правочину, однак, не обґрунтовано які саме наслідки недійсності правочину просить застосувати позивач, не заявлено представником позивача про таке і в судовому засіданні.

Тому, суд прийшов до висновку, що підстави для задоволення вимоги про застосування наслідків договору на даний час відсутні, а тому в цій частині позову було відмовлено [27].

5. Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Проте, на практиці бувають випадки, коли такі рішення про застосування наслідків скасовуються апеляційними судами. Тому, суди не поспішають застосовувати наслідки недійсності правочину, якщо вони не були заявлені.

Так, наприклад, постановою Апеляційного суду Вінницької області від 18.07.2018 року у справі № 127/26917/17 було скасовано додаткове рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 25.05.2018 року.

Суть справи полягала в тому, що позивач – Особа_3 звернувся до суду та просив визнати недійсним договір фінансового лізингу № АВ00А!00000085 від 10.04.2017 року, укладений між ТОВ «Автокредит Плюс» та Особою_3; стягнути з відповідача грошові кошти у розмірі 147 898, 81 грн., з яких: 119 398, 81 грн. сплачені грошові кошти за договором фінансового лізингу № АВ00А!00000085 від 10.04.2017 року; 16 500 грн. витрат за проведення ремонту предмета лізингу; витрати на правничу допомогу в розмірі 12 000 грн.

Рішенням Вінницького міського суду Вінницької області від 24 квітня 2018 року позов задоволено частково.

Пізніше відповідач звернувся до суду із заявою про ухвалення додаткового рішення, мотивуючи її тим, що ухвалюючи рішення, суд фактично не застосував наслідки реституції, оскільки обов'язок по поверненню одержаного за недійсним правочином виник тільки у ТОВ «Автокредит Плюс», незважаючи на те, що позивач, уклавши договір фінансового лізингу, отримав від ТОВ «Автокредит Плюс» автомобіль марки «Volkswagen Passat», 2005 року випуску. Відтак, кожна із сторін договору виконувала взяті на себе зобов'язання: ТОВ «Автокредит Плюс» надало в користування автомобіль, а Особа_3 здійснював щомісячні платежі.

Адже в силу ст. 216 ЦК України правила реституції повинні бути застосовані для двох сторін недійсного правочину.

Додатковим рішенням Вінницького міського суду Вінницької області від 25.05.2018 року, доповнено резолютивну частину рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 24.04.2018 року. А саме: було зобов'язано Особу_3 повернути ТОВ «Автокредит Плюс» автомобіль марки «Volkswagen Passat», 2005 року випуску.

Проте, Апеляційний суд Вінницької області скасував ухвалене додаткове рішення. Оскільки такої позовної вимоги (а саме, повернення автомобіля відповідачу) під час розгляду даної цивільної справи сторонами заявлено не було [20].

6. Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним.

7. Порядок застосування двосторонньої реституції. Главою 29 ЦК України передбачені спеціальні норми, якими закріплені основні способи захисту права власності, що можуть застосовуватись власником майна з метою повернення його в натурі, переданого за недійсним правочином (віндикація).

Зокрема, ст. 388 ЦК України визначено: якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно: 1) було загублено власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадено у власника або особи, якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Ч. 2 ст. ЦК України передбачено, що майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень [4].

Якщо майно передане власником за правочином, який є нікчемним або оспорюваним, то позов про визнання правочину недійсним та про застосування наслідків недійсності правочину має пред'являтися тоді, коли майно залишається у набувача, тобто коли вчинено один правочин і повернути майно можливо шляхом застосування реституції.

Якщо ж набувач, який набув майно за недійсним правочином, надалі відчужив його іншій особі, то потрібно звертатись з віндикаційним позовом.

Якщо після укладення недійсного правочину було укладено ще декілька, то правильним слід визнавати недійсними не всі правочини, а лише перший, і заявляти позов про витребування майна в останнього набувача. Застосування реституції та повернення майна за недійсним правочином, враховуючи положення ст. 216 ЦК України, є можливим тоді, коли предметом спору є правочин за участю власника і першого покупця (набувача) [24].

Застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину можливе лише за наявності рішення про визнання такого правочину недійсним.

Таким чином, застосування наслідків недійсності правочинів пов'язане із поданням позовної заяви до суду з дотримання встановлених строків позовної давності. У такій вимозі може бути пред'явлена стороною правочину чи іншою особою, чиї права та інтереси були порушені цим правочином, необхідно чітко вказувати, який наслідок необхідно застосувати (реституцію, відшкодування матеріальних збитків чи моральної шкоди). Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи. Проте, на практиці бувають випадки, коли такі рішення про застосування наслідків скасовуються апеляційними судами. Тому, суди не поспішають застосовувати наслідки недійсності правочину, якщо вони не були заявлені. Варто звернути увагу на те, що застосування реституції є можливим тоді, коли майно залишається у набувача, тобто коли вчинено один правочин, який є недійсним. Якщо ж набувач, який набув майно за недійсним правочином, надалі відчужив його іншій особі, то потрібно звертатись з віндикаційним позовом.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

За результатами проведеного дослідження варто зробити наступні висновки:

1. Незважаючи на активний розвиток науки цивільного права, визначення суті недійсного правочину залишається одним із актуальних питань. Запропоновано під ним розуміти правочин, що вчинений суб'єктами з порушенням вимог закону, який при цьому не породжує для них бажаних юридичних результатів. На основі встановленої ЦК України презумпції правомірності правочину та існуючих випадків можливості визнання недійсного

правочину – дійсним, є необґрунтоване існування підходу щодо віднесення недійсних правочинів до правопорушень.

2. Встановлено, що недійсні правочини поділяються на нікчемні та оспорювані. Нікчемним є правочин, недійсність якого встановлена законом. Оспорюваним є правочин недійсність якого прямо не встановлена законом, проте заперечується на підставах, встановлених законом, однією із сторін або іншою заінтересованою особою в судовому порядку. З'ясовано, що відмінність нікчемних та оспорюваних правочинів полягає в тому, що перші визнаються недійсними в силу прямої вказівки закону. Для визнання недійсними оспорюваних правочинів необхідне відповідне рішення суду.

3. ЦК України закріплює підстави недійсності правочинів. З'ясовано, що укладення правочину, без дотримання передбаченої законодавством форми його укладення також є підставою для визнання його недійсним. Проте, лише, якщо це прямо передбачено законом. Досить складно довести в судовому порядку такі підстави недійсності правочинів, як: суперечливість його змісту моральним засадам суспільства та те, що правочин не спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

4. З'ясовано, що під реституцією як одним із наслідків недійсності правочинів необхідно розуміти повернення однією стороною другій стороні правочину все те, що вона одержала на виконання недійсного правочину. У випадку, коли укладаються правочини щодо користування майном, виконання робіт та надання послуг, і які пізніше визнаються недійсними, відшкодування за ними здійснюється за цінами, які існують на момент відшкодування. Термін «момент відшкодування» в законодавстві не визначений. Запропоновано, конкретно закріпити норму та встановити, що визначення цін має здійснюватися на момент виконання судового рішення.

5. Наслідками визнання правочинів недійсними є також відшкодування збитків та моральної шкоди. Встановлено, що на практиці їх застосування пов'язане з складнощами у доведенні конкретних сум. Хоча, у деяких випадках законодавство встановлює додатковий порядок відшкодування збитків.

Наприклад, у разі визнання правочину недійсним, що був вчинений під впливом обману, винна сторона зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки в подвійному розмірі. Точний розмір моральної шкоди важко визначити. Тому, дуже часто в судових спорах суд зобов'язує відповідача відшкодувати суму моральної шкоди набагато нижчу, ніж була заявлена позивачем.

6. ЦК України допускає визнання недійсними окремих частин правочину. Проте, це можливо лише щодо звичайних умов, а не істотних. Адже можна сказати, що правочин не може існувати без таких умов. До загальних істотних умов договору, як правочину, відносять предмет, ціну та строк дії договору. Для окремих видів договорів встановлені й інші умови, які є істотними. Законодавство також встановлює недійсність умов договорів, що обмежують права окремих суб'єктів, наприклад, споживачів. Вони в судовому порядку можуть бути визнані недійсними, а договір, в цілому, буде чинним.

7. З'ясовано, що вимога про застосування наслідків недійсності правочинів може бути пред'явлена стороною правочину чи іншою особою, чії права та інтереси були порушені цим правочином, необхідно чітко вказувати, який наслідок необхідно застосувати (реституцію, відшкодування матеріальних збитків чи моральної шкоди). Оскільки суди, хоч і можуть застосовувати з власної ініціативи наслідки недійсності правочину, проте, в більшості випадків на практиці бувають випадки, коли такі рішення про застосування наслідків скасовуються апеляційними судами. Тому, суди не поспішають застосовувати наслідки недійсності правочину, якщо вони не були заявлені. Варто звернути увагу на те, що застосування реституції є можливим тоді, коли майно залишається у набувача, тобто коли вчинено один правочин, який є недійсним. Якщо ж набувач, який набув майно за недійсним правочином, надалі відчужив його іншій особі, то потрібно звертатись з віндикаційним позовом.

За підсумками дослідження підстав та правових наслідків недійсності правочинів розроблено такі пропозиції щодо вдосконалення законодавства України:

- узгодити ч. 6 ст. 203 положення ЦК України із ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства».

У зв'язку з цим, викласти ч. 6 ст. 203 ЦК України в новій редакції:

«6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами) або особами, що їх замінюють, не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей».

- внести зміни до ст. 216 ЦК України та визначити ціну на момент відшкодування вартості того, що одержано на виконання правочину у випадку неможливості його повернення в натурі.

У зв'язку з цим доповнити ч. 1 ст. 216 ЦК України абзацом такого змісту:

«Ціни, які існують на момент відшкодування, повинні визначатися із звичайних цін, що склалися на момент укладення правочину».

- у зв'язку з неможливістю проведення точної оцінки правочину на відповідність його моральним засадам суспільства, не передбачати такої вимоги, додержання якої є необхідною для чинності правочину.

У зв'язку з цим, внести зміни до ч. 1 ст. 203 ЦК України та викласти її в новій редакції:

«1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 28.07.2019).

2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 06.07.2019).
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 20.07.2019).
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 04.05.2019).
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 28.07.2019).
6. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 28.07.2019).
7. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 р. № 1296-IV /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 25.05.2019).
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 08.06.2019).
9. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 29.06.2019).
10. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсним: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (дата звернення: 08.06.2019).

11. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів недійсними): Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29.05.2013 р. № 11 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13> (дата звернення: 25.05.2019).

12. Постанова Верховного Суду від 01.08.2018 р. у справі № 445/1011/17 за касаційною скаргою Особи_1 на рішення Апеляційного суду Львівської області від 07.12.2017 р. // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75743740> (дата звернення: 25.05.2019).

13. Постанова Верховного Суду від 07.02.2018 р. у справі № 523/14606/17 за касаційною скаргою Особи_4 на рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 01.03.2016 р. та ухвалу апеляційного суду Одеської області від 29.11.2016 р. // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72124064> (дата звернення: 29.07.2019).

14. Постанова Верховного Суду від 12.03.2018 р. у справі № 910/22319/16 за заявою заступника Генерального прокурора – Головного військового прокурора про перегляд Верховним Судом України постанови Вищого господарського суду України від 18.09.2017 р. за позовом Харківського прикордонного загону Державної прикордонної служби України (військова частина 9951) до ТОВ «Науково-виробниче підприємство «Темп-3000» про визнання недійсним договору про закупівлю від 15.09.2014 р. № 218-14 у частині включення в оплату за товар податку на додану вартість та стягнення грошових коштів // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72730745> (дата звернення: 20.07.2019).

15. Постанова Верховного Суду від 31.05.2018 р. у справі № 725/1098/17 за касаційною скаргою Особи_4 // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74409272> (дата звернення: 08.06.2019).

16. Постанова Верховного Суду України від 02.03.2016 р. у справі № 6-308цс16 за позовом Особи_1 до Особи_2, приватного нотаріуса

Тернопільського міського нотаріального округу Особи_3, Особи_4, товариства з обмеженою відповідальністю «СаТер» про визнання частково недійсними попереднього договору та договору купівлі-продажу, визнання частково недійсним свідоцтва про право власності та скасування рішення про державну реєстрацію за заявою Особи_2 //База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56309775> (дата звернення: 18.05.2019).

17. Постанова Верховного Суду України від 06.09.2017 р. у справі № 6-1288цс17 за позовом Особи_1 до Особи_2 про визнання договору дійсним, визнання права власності за заявою Особи_1. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-1288cs17> (дата звернення: 18.05.2019).

18. Постанова Верховного Суду України від 10.07.2017 р. у справі № 6-1002цс17 за позовом Особи_1 до Публічного акціонерного товариства «Брокбізнесбанк» про визнання договору іпотеки недійсним, за заявою уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб на ліквідацію Публічного акціонерного товариства «Брокбізнесбанк». URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-1002cs17> (дата звернення: 18.05.2019).

19. Постанова Верховного Суду України від 11.05.2016 р. у справі № 6-806цс16 за позовом Особи_1 до публічного акціонерного товариства «УкрСиббанк», Особи_4 про визнання договорів недійсними, припинення обтяжень нерухомого майна, за заявою публічного акціонерного товариства УкрСиббанк». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS160444.html (дата звернення: 08.06.2019).

20. Постанова Апеляційного суду Вінницької області від 18.07.2018 р. у справі № 127/26917/17 за апеляційною скаргою Особи_3 на додаткове рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 25.05.2018 р. за позовом ОСОБИ_3 до ТОВ «Автокредит Плюс», ПАТ «Акцент-Банк» про захист прав споживачів, визнання договору фінансового лізингу недійсним та стягнення

коштів // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75377098> (дата звернення: 31.08.2019).

21. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 16.11.2017 р. у справі № 310/3284/17 за позовом Особи_1 до ТОВ «Єврокар Україна» про визнання договору фінансового лізингу недійсним та застосування наслідків недійсності договору // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70441502> (дата звернення: 23.06.2019).

22. Заочне рішення Попільнянського районного суду Житомирської області від 02.04.2019 р. у справі № 288/156/19 за позовом Особи_2 до ТОВ «ЕкономКомфорт» про визнання угод недійсними, стягнення грошових коштів на відшкодування заподіяної моральної (немайнової) шкоди // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80933769> (дата звернення: 06.07.2019).

23. Рішення Господарського суду Харківської області від 25.04.2016 р. у справі № 922/4065/15 за позовом заступника військового прокурора Харківського гарнізону в інтересах держави до ДП «Харківський завод спеціальних машин» про визнання недійсною частини договору та стягнення 8 166, 67 грн // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57465456> (дата звернення: 20.07.2019).

24. Узагальнення проблемних питань судової практики, що виникають при застосуванні судами Миколаївської області рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: https://mka.court.gov.ua/sud1490/uzagalnenj/uzagal_sud_praktik/analise_6 (дата звернення: 31.08.2019).

25. Рішення Деснянського районного суду м. Чернігова від 16.04.2018 р. у справі № 750/9048/17 за позовом Особи_1 до Фізичної особи-підприємця Особи_2 про визнання недійсним договору, відшкодування матеріальної та моральної

шкоди // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73621707> (дата звернення: 29.06.2019).

26. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 30.03.2017 р. у справі № 522/477/17 за позовом ОСОБИ_1 до ТОВ «Український лізинговий фонд» про встановлення нікчемності договору фінансового лізингу // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65952398> (дата звернення: 28.07.2019).

27. Додаткове рішення Сихівського районного суду м. Львова від 14.12.2017 р. у справі № 464/5827/17 за позовом ОСОБИ_2 до ОСОБИ_3, Громадської організації «Фонд допомоги ОСОБИ_4» про визнання недійсним договору та відшкодування моральної шкоди // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71086882> (дата звернення: 11.08.2019).

28. Андреева Л. О. Существенное условия договора: споры, продиктованные теорией и практикой. *Хозяйство и право*. 2000. № 12. С. 89-96.

29. Бахаєва А. С. Юридична природа недійсного правочину. *Право і безпека*. 2015. № 4 (59). С. 115-120.

30. Беяневич О. А., Вінник О. М., Щербина В. С.: наук.-практ. коментар Господарського кодексу України / за ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 776 с.

31. Білан О. П. Моральні засади суспільства як цивільно-правова категорія. *Філософія права*. 2018. № 1. С. 16-22.

32. Білан О. П. Основні кваліфікуючі ознаки правочинів, які порушують моральні засади суспільства. *Філософія права*. 2018. № 5. С. 6-12.

33. Бородовський С. О. Визнання правочину недійсним: компетенція суду. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 131-148.

34. Величко О. Н. Договірна ціна: поняття та регулювання. *Юридичний журнал*. 2003. № 2. С. 46-49.

35. Витрянский В. В. Существенные условия договора. *Хозяйство и право*. 1998. № 7. С. 3-12.
36. Герасимовський С. В. Нікчемні та оспорювані правочини у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 411-416.
37. Гнатів О. Б. Захист права власності на об'єкти нерухомості у договірних зобов'язаннях шляхом визнання правочинів недійсними. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 4 (16). С. 106-109.
38. Давидова І. В. До питання про правову природу недійсності правочину. URL: <http://www.apdp.in.ua/v53/13.pdf> (дата звернення: 04.05.2019).
39. Давидова І. В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. URL: <http://www.clj.nuoua.od.ua/archive/28/12.pdf> (дата звернення: 04.05.2019).
40. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 23. Ч. I. Том 1. С. 186-189.
41. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 23 с.
42. Дзера І. О. Поняття та правова природа недійсних правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 21-25.
43. Євтушенко Є. В., Леонов Б. Д. Недійсність правочину у цивільному судочинстві. *Інформація і право*. 2017. № 4 (23). С. 116-121.
44. Єременко К. О. Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 22 с.
45. Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 20 с.

46. Журило С. С. До питання про відшкодування моральної шкоди. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 30. С. 22-26.
47. Івашкова Т. Ю. Особливості компенсації моральної шкоди за цивільним законодавством України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_3_9 (дата звернення: 20.07.2019).
48. Ільницький Ю. О. Підстави для визнання договорів недійсними. Все про бухгалтерський облік. 2013. № 96. С. 5-12.
49. Калаур І. Р. Строк користування майном як істотна умова договору найму (оренди). *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2009. Вип. 21. С. 109-113.
50. Кондратюк Д. Л. Наслідки недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів за законодавствами України та Росії: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Том 2. С. 50-52.
51. Кот О. В. Природа недійсних правочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 108-118.
52. Круглова О. А. Ціна як істотна умова цивільно-правових договорів. *Форум права*. 2011. № 2. С. 468-471.
53. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Національний державний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2001. 18 с.
54. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок. Москва: Юрлитинформ, 2002. 176 с.
55. Морозов Є. Ю. Порушення прав дитини, як підстава визнання договору іпотеки недійсним. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/27718> (дата звернення: 08.06.2019).

56. Петренко К. Р. Особливості застосування інституту позовної давності під час розгляду цивільних справ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 27. С. 73-76.
57. Поляник К. М. Визнання правочину купівлі-продажу недійсним. *Вісник Львівського університету*. 2011. Вип. 54. С. 239-244.
58. Пономарьова Т. Ю. Окремі аспекти правової природи недійсних та неукладених договорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 44-47.
59. Потопальський С. Ю. Підстави та наслідки недійсності підприємницьких договорів (на матеріалах практики господарських судів): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національний державний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2007. 20 с.
60. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и её последствия. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1960. 171 с.
61. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, віндикація, кондиція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 9 (169). С. 22-34.
62. Романюк Я. М. «Недійсність» та «нікчемність» правочину. URL: <http://radnuk.info/component/content/article/24384-2013-07-03-09-27-13.html> (дата звернення: 04.05.2019).
63. Рушак І. В. Реституція як наслідок недійсності правочину, що порушує публічний порядок. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2012. Вип. 1. С. 253-259.
64. Саленко В. Ю. До питання про поняття недійсного господарського договору, що суперечить інтересам держави і суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 190-193.
65. Селезень С. В. До питання трактування поняття «моральна шкода». *Актуальні проблеми права*. 2013. № 27. С. 479–489.

66. Семушина О. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького. Київ, 2010. 16 с.
67. Статут Комунального підприємства «Центральний стадіон» Черкаської міської ради», затверджений рішенням Черкаської міської ради від 13.03.2018 р. № 2-3101. URL: <http://stadion.ck.ua/index/statut/0-6> (дата звернення: 25.05.2019).
68. Таш'ян Р. І. Позасудове оспорування недійсних правочинів: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія «Право». Вип. 46. Том 1. С 81-83.
69. Таш'ян Р. І. Правова природа повернення одержаного за недійсним правочином: історичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 49-53.
70. Ткаченко І. Ю. Нікчемний та оспоруваний правочин: правова різниця між поняттями. URL: http://sn-law.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/056_tkachenko.pdf (дата звернення: 18.05.2019).
71. Томчишен С. В. Визнання договору неукладеним за Цивільним та Господарським кодексами України. *Вісник господарського судочинства*. 2006. № 4. С. 178-187.
72. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право Украины: учебник. Харьков: Одиссей, 2004. 960 с.
73. Харитонов Є. О., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник. Київ: Істина, 2007. 815 с.
74. Хімченко С. В. Загальні аспекти фіктивного договору в цивільному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 96-98.
75. Хоменко М. М. Признание сделки недействительной: коллизии национального законодательства и проблемы применения реституционных последствий. *Право.ua*. 2018. № 2. С. 124-128.

76. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск: Издательство ТГУ, 1967. 311 с.
77. Швидка В. Г. Істотні умови договору найму (оренди) житла. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 24. С. 47-51.
78. Штефан А. С. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту авторського права. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 4. С. 22-31.
79. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 20 с.